

ДИТИНА РАНЬОГО ВІКУ В ОСОБИСТІСНИХ ПОТЕНЦІЯХ

Наукова доповідь загальним зборам НАПН України 19 листопада 2021 р.

<https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-1-3>

БЕХ Іван Дмитрович

доктор психологічних наук,
професор, дійсний член
(академік) НАПН України,
директор Інституту проблем
виховання Національної академії
педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

Анотація. У доповіді розкрито стадіальний рух дитини у набутті соціально-психологічних характеристик, що забезпечують її активну причетність до світу людей та світу речей. Виокремлено вік немовляти з його центральним утворенням – розвитком соціальної прихильності. Другому року життя дитини властива ключова характеристика обмеженого розвитку індивідуальної незалежності й самостійності. Для третього року життя, як етапу закінчення раннього дитинства, характерним є виникнення «Я», що спричиняє усвідомлення себе у соціальному просторі. На основі розкритих стадіальних утворень розгортається весь процес психічного розвитку дитини.

Ключові слова: дитина раннього віку; вік немовляти; другий рік життя; третій рік життя; центральне утворення; психічний розвиток; емоційна прихильність; особистісні новоутворення; мовлення.

У процесі розвитку людина проходить низку стадій (їх виділяють вісім), незмінних у часовій послідовності. За своїми провідними характеристиками ці стадії психосоціальні. Процес їхнього розгортання регулюється відповідно до принципу дозрівання як поступового розширення взаємодії дитини, зокрема із соціальним довкіллям (спочатку з батьками, а далі — зі світом інших людей і світом речей).

У кожній віковій стадії розвитку людини є період кризи, під час якого формуються її сили і здібності. Кожна стадія виступає переломним моментом наuczіння, вона дає змогу оволодіти новими навичками й освоїти нові відносини. Означена криза не обов'язково проходить драматично. Часто лише через певний час людина усвідомлює, що пройдено головний поворотний етап. Початкова психосоціальна стадія охоплює перший рік життя дитини.

I. Вік немовляти. Центральним утворенням цього віку є розвиток у дитини соціальних прихильностей, під цим же знаком розгортається весь процес її психічного розвитку. Все ж варто зважати на те, що розвиток є складним та багатограним процесом, і присвоєння назв його періодам за якоюсь однією формою дитячої активності видається спрощеним. Однак для віку немовляти правильним буде вважати якраз феномен формування відносин прихильності дитини до окремих людей.

Протягом першого місяця життя малюк головним чином звертає увагу на очі рідних людей, найперше матері, що його годують та обіймає. До шести місяців він набуває здатності сприймати обличчя як певну цілісність. Паралельно з цим він перестає поводити себе з людьми так, ніби вони подібні одні на одних, у нього все краще розвивається здібність до диференціації людей.

Насамперед немовля вчиться відрізняти знайомих від незнайомих, але протягом другого півріччя життя уже в змозі встановлювати відмінності між однаково знайомими йому дорослими, виокремлюючи серед них тих, які найбільш значущі для нього. Приблизно у той же самий час малюк починає боятися «чужих» людей.

Період виникнення емоційної прихильності дитини становить від 3,5 до 15 місяців. Критерієм цього є інтенсивність взаємодії між дорослим і дитиною. Саме інтенсивність має значно більший ефект, ніж тривалість самої взаємодії.

Найбільш інтенсивні взаємини зазвичай пов'язують дитину з матір'ю, оскільки матері у багатьох сім'ях проводять найбільшу кількість часу разом з дітьми. Мати безпосередньо впливає на дитину, торкаючись до неї і проявляючи ласку. Малюк не розуміє слів, а тільки відчуває тон голосу, інтонації, темп мовлення. Таким є його реальне спілкування. Тож немовляті необхідні ніжність, ласкаві торкання, тепло людських рук, спокійні, неквапливі рухи, сила і впевненість долонь. Мати не повинна проявляти негативних емоцій, слідкувати, щоб вони не переросли в депресію — усе це відбивається на її дитині, вона може заразити її своїм хвилюванням.

Важливо розуміти, що на основі емоційної прихильності у дитини формується позитивне ставлення до самої себе (мене люблять, значить я — хороша), впевненість.

Водночас із виникненням емоційних взаємин, що виступають найбільш важливою рисою загального розвитку дитини, у її психічному житті відбувається низка інших змін. Істотним у цьому плані видається розвиток у малюків зорових і слухових диференціацій як основи і здібності до подальшого навчання. Так, вони здатні розрізняти чіткість зображення чи силу слухових сигналів.

Щодо сенсорних можливостей дитини, то варто виходити з того, що вона вже здатна до самостійної активності, а також володіє власною індивідуальністю. Малюк через біологічні причини може бути більш активним чи пасивним, крикливим чи спокійним, більш чи менш відгукливим. Від цих особливостей залежатиме поведінка матері.

Говорячи про здібності малюка, треба зауважити, що вони досить обмежені і багато чого немовля не вміє. Це стосується, наприклад, уміння поєднувати в єдине ціле два різні вміння. Так, малюк може бачити предмети і може рухати своєю рукою, але тільки в п'ять місяців він зможе об'єднати ці два різних вміння для того, щоб

дотягтися до предмета й акуратно доторкнутися до нього.

II. Другий рік життя. Ключовою характеристикою другого року життя дитини є обмежений розвиток почуття індивідуальної незалежності й самостійності. Це психологічне утворення пов'язане з розвитком здібності робити все по-своєму. У дитини, таким чином, починає зростати незалежність власних дій, що є проявом феномену «Я — сам».

Зазначимо, що незалежність — це не «урізане» наслідування. Це — вміння і бажання діяти так, як підказує малюку його власний, особистий досвід, що втілює в собі засвоєні дитиною способи дій і зразки поведінки.

Дитина неодмінно відкриває, що вона може зробити багато чого самостійно, і наполягає на вправленні у цій своїй здібності. Зрозуміло, що бажання робити все по-своєму часто перевершує її вміння діяти безпечно й адекватно. У цих умовах запобіжний вплив батьків варто здійснювати досить вміло, оскільки їхній контроль може викликати у дитини протест.

Дитині необхідне самоствердження, а впертість — це ознака дорослішання, адже тепер вона вже відчуває себе достатньо впевнено, щоб самій вирішувати свої проблеми.

Але багато чого дитина не розуміє і тому робить те, чого їй робити не можна. Вона ще досить мала й безпомічна, і прагнення до самостійності призводить її до засмучення. Хоча усіх засмучень, природно, не уникнути. Досить часті засмучення підірвуть впевненість дитини в собі, і той час та енергію, які вона могла б витратити на пізнання світу, вона буде тратити на спалахи безсилового гніву.

Тут обов'язково слід враховувати силу дитячих засмучень. Якщо вони не досить сильні, то навіть корисні, оскільки спонукають дитину шукати вихід зі становища. Стикаючись сам на сам з нерозв'язними задачами і відчуваючи тому неперервні поразки, вона може повністю відмовитися від своїх спроб. У такій ситуації батькам доцільно втрутитися і допомогти дитині, як тільки вони побачать (і почують), що її засмучення зростає, а інтерес до предметів падає. Але не варто намагатися зробити щось за неї, це не має сенсу.

Досить складним для батьків видається процес стимуляції розвитку в дитини почуття незалежності. Реалізуючи його, вони підвищують у неї соціальну компетентність і сприяють розвитку почуття впевненості у власних силах. Виникнення у дитини здатності говорити «ні» виступає утвердженням її

власної індивідуальності. Це необхідний крок у розвитку особистості дитини. Водночас дитина потребує особливої допомоги — «допомоги собі», такої, щоб вона, навчаючись різного роду дій, не відчувала, що їх роблять за неї. Необхідна ретельна організація поетапного навчання, за якого нові зусилля дитини частіше за все закінчуються успіхом, а не складаються з надмірно амбіційних спроб, що завершуються невдачею.

На другому році життя дитини відбуваються певні зміни емоційної прихильності до значущих дорослих. Якщо немовля проявляє неспокій за тимчасової відсутності матері, яка забезпечує йому емоційне спілкування і взаємодію, то на другому році дитина частково може стримувати незадоволення від материнської відсутності. Потрібно особливо наголосити, що у дворічної дитини може виникнути загроза психічного травмування, коли вона переживає відторгнення від матері, до якої вона прихильна.

Такий стан може посилюватися, коли неспокій проявляється не лише через розрив стереотипу емоційного контакту з матір'ю, а й через переживання страху в присутності незнайомих дорослих.

На другому році життя у дитини виразно розгортається процес розвитку мовлення. Збагачення словника різко пришвидшується у віці десь близько 18 місяців, тож до двох років середня дитина розуміє декілька сотень слів і біля двохсот з них регулярно використовує у власному мовленні. Перші слова дитини мало чим відрізняються від рефлекторних реакцій на предмет, але протягом другого року життя (і особливо в його другій половині) дитина набуває гнучкості у використанні слів, яка вказує на «народження» істинного мовлення.

Подібним чином розвиваються ті аспекти гри дитини, які пов'язані з розвитком мови. На початку другого року життя малюк починає використовувати прості предмети (як-от чашка, ложка, ножиці). Спосіб використання цих предметів засвідчує, що він розуміє їхнє призначення та їхні функції. Через декілька місяців функціональна гра дитини розвинеться настільки, що вона включатиме у свій досвід ігри з ляльками і великими іграшками. У цей же час дитина прагне також до ігор з батьками, що підтверджує виникнення елементарних соціальних умінь.

У цьому віці дитина починає проявляти певний інтерес до інших дітей і гратися поруч з ними, але це ще не спільна гра, і взаємодія з ровесниками поки не складає важливої риси її життя.

III. Третій рік життя (кінець раннього дитинства).

Цю вікову стадію доцільно розглядати як стадію народження особистості, коли дитина володіє власним «Я» і починає своє сходження до відповідної цьому «Я» життєвої перспективи. Щоправда, малюк — це ще дитяча особистість зі всіма соціально-моральними обмеженнями.

До визначальних особистісних утворень належать: домагання визнання, усвідомлення своєї статевої приналежності, усвідомлення себе у соціальному просторі, володіння почуттям власної гідності, гордістю за свої досягнення, прагнення бути кращим. Малюк у три роки уже деякою мірою володіє цими властивостями.

Після того, як у дитини виникло ставлення до самої себе як «хорошої», у неї з'являється прагнення до того, щоб відповідати вимогам значущих дорослих, бути визнаною зараз і в майбутньому. Тому важливо, щоб дорослий виражав упевненість у тому, що малюк обов'язково навчиться того, чого поки ще не вміє; що він дійсно хороший.

Дитина поступово оволодіває загальними, властивими людині формами поведінки серед людей і розвивається як індивідуальність. Збереження позитивних взаємовідносин зі своїми батьками і близькими — умова, за якої особистість дитини розвиватиметься благополучно. Добре ставлення з боку близьких, особливо матері і батька, необхідне для дитини. Бажання заслужити батьківське схвалення, похвалу виявляється одним із найбільш дієвих засобів виховання. Оцінка поведінки з боку батьків — одне із важливих джерел почуттів малюка. Похвала викликає почуття гордості, поступово починає з'являтися таке важливе утворення, як почуття власної гідності. Це ще більше повертає дитину до дорослих — вона прагне домагатися визнання.

Домагання визнання, що є однією із найбільш значущих людських потреб, ґрунтується на прагненні одержати високу оцінку своїх досягнень. Прагнення до реалізації домагань розвиває дитину, робить її досконалішою. Тож не слід допускати знецінювання своєї дитини.

Закриття для дитини перспективи, знецінення її особистості у теперішньому і в майбутньому не укріплює її віри в свої можливості і не викликає бажання зростати. Тільки батьківська любов і віра народжує оптимізм, бажання бути хорошою.

Це бажання немовби підштовхує малюка до виховання батьківських очікувань. Дитина завжди відчуває потребу в емоційній підтримці, особливо батьківській. Тож батьки емоційно завжди з нею,

навіть коли дитина провинилася. Коли батьки заявляють: «Я тебе не люблю» — це психологічно неправильно. «Люблю, але я через тебе засмучений» — це правильний і перспективний хід.

Щоб наш малюк розвивався так, як ми того хочемо, щоб він навчився якщо не керувати своїми негативними бажаннями і почуттями, то соромитися їх і прагнути їх позбутися, необхідна постійна спільна робота над цим, щирість і послідовність самих батьків.

Щодо емоційної прихильності дитини, яка надзвичайно сильно і тотально залежна від матері у перші два роки, на третьому році життя прихильність до матері уже не має такого характеру залежності, дитина менше хвилюється, коли мати відсутня (що обумовлено почуттям «Я», яке формується), а контакти з дорослими не супроводжуються настороженістю, як раніше. Усе це полегшує влаштування дитини у дитячий садок.

На фоні вираженої прихильності і любові до матері одночасно відбувається і процес ототожнення дитини з батьками тієї ж статі — у хлопчика з батьком, у дівчинки з матір'ю. Дитина, яка дуже хоче бути схожою на своїх батьків, ідентифікує себе з багатьма їхніми вчинками і поведінкою, так само вона поступово приймає батьківські моральні стандарти і заборони. Розвиток цих аспектів особистості проходить основну фазу становлення дещо пізніше, але його початок лежить у ранньому віці. На стадії трьох років дитина починає брати на себе роль своєї статі. Це відбивається й на її стосунках з представниками протилежної статі.

Варто мати на увазі, що трирічні діти (і не тільки) здатні наслідувати майже все, добре й погане. Лише у процесі тривалої, копіткої виховної роботи наслідування дитини можливо зробити вибіркоким, і водночас таким, щоб малюк умів

відокремити у поведінці ровесників і дорослих правильні, соціально схвальні вчинки від вчинків, викликаних гнівом, нестриманістю, поганим вихованням.

Дитина досягла трирічного віку. У неї відбулися бурні, стрімкі зміни у психічному і фізичному розвитку. Її мовлення відзначається зв'язністю і зрозумілістю. Вона вже може у чомусь стримувати свої почуття, стала більш терплячою, поступливою, але разом з тим безпосередньою у вираженні власних бажань. Головний же набуток — це почуття «Я», початковий етап розвитку самосвідомості.

Аналізуючи стадії розвитку у ранньому дитинстві у його ключових внутрішніх новоутвореннях і простежуючи, як останні стають підґрунтям виникнення більш конкретних якостей, ми чітко дотримувалися позиції, згідно з якою джерела й рушійні сили різнобічного розвитку дитини криються у соціальній ситуації, спочатку у батьківсько-дитячих взаєминах. Тим самим ми не є прихильниками її стихійного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Лич, П. (1988). *Младенец и ребенок: От рождения до пяти лет*. Москва: Педагогика.
- Салливан, Г.С. (1999). *Интерперсональная теория в психиатрии*. Санкт-Петербург: Ювента.
- Воспитание детей дошкольного возраста*. (1990). Київ: Радянська школа.
- Хьелл, Л., & Зиглер, Д. (1998). *Теории личности*. Санкт-Петербург: Питер Ком.
- Харрис, Т. (1993). *Я — хороший, ты хороший*. Москва: Соль.
- Субботский, Е.В. (1991). *Ребенок открывает мир: книга для воспитателя детского сада*. Москва: Просвещение.
- Запорожец, А.В., Неверович, Я.З., Кошелева, А.Д., и др. (1985). *Эмоциональное развитие дошкольника: пособие для воспитателей детского сада* (А.Д. Кошелева, ред.). Москва: Просвещение.

CHILD OF EARLY AGE IN PERSONAL POTENTIALS

Scientific Report to the General Meeting of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, November 19, 2021

Ivan Bekh

DSc in Psychology, Professor, Full Member (Academician) of NAES of Ukraine, Director, Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. *The report reveals the stage movement of a child in the acquisition of socio-psychological characteristics; it ensures his or her active involvement in the world of humans and the world of things. The baby's age is highlighted with its central formation — the development of social attachment. The limited development of individual independence and autonomy is inherent for the second year of life. The emergence of the "I", which causes self-awareness in the social space, is typical for the third year of life as an end-stage of early childhood. The whole process of a child's mental development deploys based on the revealed stage formations.*

Keywords: *child of early age; baby's age; the second year of life; the third year of life; central formation; psychological development; emotional attachment; personal formations; speech.*

Дата публікації: 22 листопада 2021 р.